

УДК 353:325.455(4)

Борис ГЛОТОВ, Лілія КАЛІТЮК

*Національна академія державного управління
при Президентові України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД УРАХУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ФАКТОРУ В ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ

Досліджується європейський досвід реалізації регіонального фактору в державній політиці та можливості його використання в Україні.

Ключові слова: державна політика, унітарна республіка, федеративна республіка, регіон, децентралізація, автономізація, сепаратизм.

Борис ГЛОТОВ, Лилия КАЛЫТЮК

*Национальная академия государственного управления
при Президенте Украины
Днепропетровский региональный институт государственного управления*

ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ УЧЕТА РЕГИОНАЛЬНОГО ФАКТОРА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКЕ

Исследуется европейский опыт реализации регионального фактора в государственной политике и возможности его использования в Украине.

Ключевые слова: государственная политика, унитарная республика, федеративная республика, регион, децентрализация, автономизация, сепаратизм.

Boris GLOTOV, Liliya KALIT'UK

*The National Academy of Public Administration,
Office of the President of Ukraine
Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration*

EUROPEAN EXPERIENCE OF TAKING INTO ACCOUNT REGIONAL FACTOR IN THE STATE POLICY

European experience of regional factor realization in the state policy is investigated. Some opportunities for its implementation in Ukraine are considered.

Key words: state policy, unitary republic, federative republic, region, decentralization, autonomy, separatism.

Перманентне протистояння в трикутнику влади: Президент України –

прем'єр-міністр – «коаліційна більшість» у Верховній Раді України відволікають увагу громадян України від нагальних проблем соціального буття, пов'язаних з виходом із фінансово-економічної кризи.

Відсутність єдиної загальної програми розвитку регіональних відносин зумовлює множинність позицій з проведення регіональної політики серед політико-номенклатурних угруповань, численні спекуляції на регіональному факторі під час виборів, процеси переходу регіонів до лав збиткових, дотаційних, оскільки збитковим, дотаційним регіоном бути вигідніше, ніж регіоном-донором. Тому актуальною є проблема дослідження європейського досвіду реалізації регіонального фактору в державній політиці.

У науковій літературі коло проблем, пов'язаних із внутрішнім устроєм держави, висвітлюється крізь призму двох протилежних тенденцій: централізації та децентралізації («деконцентрація», «регіоналізація», «автономізація», «федералізація», «регіоналізм», «сепаратизм»). Вони уособлюють собою категорії аналізу регіонального фактору в процесі вироблення державної політики. Серед вітчизняних науковців цією проблемою займалися: С. Власов, В. Поповкін, О. Куценко, Л. Спайдер, В. Симоненко, – серед зарубіжних: Ж. Зіллер, Г. Еллінек, Ів Мені, А. Празиускас, С. Хенкін. Тривалий час обговорюються переваги та недоліки централізації і децентралізації. Західні вчені виокремлюють дві протилежні моделі, які описують відносини усередині держави – моделі партнерства і посередництва [12, с. 81 – 82]. Однак у вітчизняній літературі, по суті, відсутній системний підхід до аналізу європейського досвіду реалізації регіонального фактору в державній політиці України, що є *метою* нашого дослідження.

Вибір тієї чи іншої моделі зумовлений передусім історією виникнення держави. Для держав, які утворені шляхом об'єднання окремих спільнот для взаємної допомоги і захисту (наприклад, Швейцарія, Нідерланди, умовно Англія), характерна модель партнерства. Тут місцеву владу розуміють як обмежений самовираз спільноти, як механізм досягнення інтересів громадян окремої місцевості. Це потребує доступності місцевої влади для кожного громадянина, тобто велику кількість місцевих спілок. Так, у Швейцарії більше ніж 3 000 муніципалітетів, у США більше ніж 80 000 місцевих органів влади. Їх координація забезпечується або за допомогою добровільно об'єднаних органів, або через проміжний шар управління. У цих країнах публічні доходи центрального і місцевого походження завжди розглядаються як власність громадян усієї держави: ні центральний, ні місцевий уряд не мають виняткового права на дохід, який безпосередньо ними отриманий. Розподіл народних коштів за таких умов визначається законодавством.

Але більшість країн історично сформовані не шляхом добровільного об'єднання автономних спільнот, а пройшли складний шлях будівництва, який супроводжувався авторитарними тенденціями. Це стосується майже всіх країн третього світу, що були під пануванням тієї чи іншої колоніальної влади або мали власних сильних монархів (Таїланд, Ефіопія). У цих країнах традиційно місцева влада розглядалась як підпорядкований посередник. Усі важливі сфери соціальних відносин контролював центр, функції місцевої влади були значно

обмежені. Прибічники моделі посередництва стверджують, що місцева влада не може управляти спільнотою: вона є просто адміністрацією на місцевому рівні, її мета – адміністрування, а не місцеве представництво. Стверджувалося, що лише держава може бути гарантом соціально-економічної стабільності, тільки вона захистить громадян від марнотратства і короткозорості місцевого управління.

Тенденцією організації владних стосунків за сучасних умов є рух до децентралізації. Український етнополітолог і державознавець О. Яценко зауважив: «Коли держави централізуються і знищують у собі будь-який слід місцевого самоврядування, вони неодмінно працюють над власним занепадом і власним зникненням» [18, с. 28] (переклад наш. – Б. Г., Л. К.).

Можна виокремити різні види децентралізації. Зокрема, німецький державознавець Г. Еллінек розрізняв адміністративну децентралізацію, децентралізацію у формі самоврядування та децентралізацію у формі областей. Відмінність між другою і третьою полягає в тому, що друга є «формою нормальною», третя – ненормальною, в якій виявляються тенденції або до нових державних утворень, або до більш інтенсивної централізації. Ю. Панейко виокремлював органічну децентралізацію влади і корпоративну. У першому випадку сама державна територія поділяється задля децентралізації, у другому – задля цього утворюються локальні самоврядні одиниці з функціями органів державної адміністрації [8, с. 145].

Досі поняття «децентралізація» використовувалося в найширшому значенні, вбираючи в себе майже всі відцентрові явища і процеси в державі. Але існує і вужча його інтерпретація. Політологічний енциклопедичний словник визначає «децентралізацію» як «...політичний процес, який передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення в життя специфічних регіональних програм» [9, с. 101]. Також це поняття використовують для досконалішого аналізу відносин місцевих і центральних органів влади нарівні з терміном «деконцентрація». Під децентралізацією американський учений Альдерфер розуміє передання центром окремих повноважень місцевим виборним органам, а деконцентрацію трактує як передання повноважень призначеним з центру органам місцевої адміністрації.

Крім того, децентралізація та деконцентрація розглядаються як моделі прийняття і реалізації управлінських рішень. У цьому аспекті стратегія деконцентрації передбачає здійснення основних керівних функцій як монополію держави. Але на відміну від централізації, місцеві органи врядування й посадові особи постають не лише в ролі виконавців прийнятих «угорі» рішень, вони мають повноваження приймати рішення у сфері власної адміністративної компетенції. Стратегія деконцентрації в такий спосіб передбачає більший ступінь самостійності на місцях, але такої, що, по-перше, наявна в межах єдиної системи державного керівництва, по-друге, перебуває під безпосереднім наглядом центральної державної влади. А децентралізація, як модель прийняття і реалізації керівних рішень, полягає в тому, що здійснення частини основних функцій урядування на місцях входить до компетенції спільнот людей, які мешкають на певній території, а також органів і посадових осіб, обраних членами цих спільнот.

Саме децентралізація становить основу системи місцевого самоврядування [10, с. 298 – 299]. Іноді, не вживаючи термін «деконцентрація», ведуть мову про адміністративну децентралізацію, тоді як власне децентралізацію визначають як демократичну децентралізацію [11, с. 101].

У науковому обігу, коли йдеться про відцентрові процеси і явища, крім категорій «децентралізація», «деконцентрація», використовують терміни «регіоналізм» і «регіоналізація». Найчастіше дослідники ці поняття не розмежовують, використовуючи їх в однаковому значенні (С. Власов, В. Поповкін [3]). Узагальнюючи підходи згаданих авторів, «регіоналізм» («регіоналізацію») можна визначити як процес послідовних змін у територіальному поділі суспільства, не завжди врегульований законодавчо, зумовлений соціально-економічними або (і) етнокультурними чинниками. Цей процес покликаний: по-перше, розподілити владні повноваження всередині єдиного політичного організму; по-друге, розвантажити державний центр через утворення нових субцентрів управління в межах територій; по-третє, поєднати загальнонаціональну політику із територіальною специфікою. Інколи в трактуванні регіоналізму використовують категорії, які несуть певне конфліктне навантаження: незадоволення, боротьба тощо. Скажімо, політологічний енциклопедичний словник визначає його як «стан незадоволення найрозвинутіших частин країни центральним урядом, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності» [9, с. 293].

Окремі вчені наполягають на тому, що ці поняття слід розмежувати. О. Шульга під регіоналізмом розуміє «...доктрини, які відображають позиції різних соціально-політичних суб'єктів на проблеми регіонів, а також політичний процес, що супроводжується зіткненням точок зору, позицій щодо цих питань, вироблення політичних і правових питань з цих самих проблем на рівні політичних партій, державних органів, процес взаємодії регіонів і центру, регіонів між собою...». А регіоналізацію цей автор розуміє як «процеси суспільно-політичного життя, пов'язані з реалізацією ідей регіоналізму, наданням територіям особливого статусу, створення відповідних державних органів і органів місцевого самоврядування» [17, с. 4 – 5]. В енциклопедії політичної науки («Blackwell encyclopedia of political science») ці поняття трактуються як абсолютно різні. Як констатує це джерело, регіоналізм характеризує практику перерозподілу центральної влади з метою надання територіальній владі проміжної позиції між місцевими і центральними рівнями, а регіоналізація характеризує процеси, через які центральна адміністративна і політична влада відповідає на регіональні вимоги. Тобто регіоналізм – це вимоги, які висуває периферія, регіоналізація у відповідь центру.

На наш погляд, розумне, виважене розмежування категорій «регіоналізм» і «регіоналізація» цілком обґрунтоване. Лише тоді можна вести мову про регіоналізацію, коли ідеї регіоналізму отримали втілення в державній політиці і вписані в законодавство. На практиці це означає утворення додаткового шару управління або, принаймні, законодавчий перерозподіл повноважень за збереження чинної структури управління і самоврядування. Тобто регіоналізм, на

відміну від регіоналізації, не має інституційної складової. Це тільки стан або процес, який відбувається за межами суспільних інститутів.

Французький дослідник Ів Мені зазначає, що регіоналізм може бути предметом різноманітних і суперечливих тлумачень. Вважають, що регіоналізм свідчить про стійкий характер усяких відмінностей, нейтралізованих централізованою ліберальною державою, але ніколи цілковито не ліквідованих. Коли внутрішні суперечності цієї держави – економічного, соціального чи політичного порядку – загострюються, з'являються відцентрові чинники. Крім минулого і культури, як додаткове чи основне пояснення, на допомогу закликається географія та економіка: периферійний характер регіонів, слабкий економічний розвиток, «внутрішній колоніалізм» [4, с. 118].

У Європі регіоналізм існує ще з другої половини XIX ст. як соціально-культурна, інтелектуальна і політична доктрина. Її прибічники виступали проти уніфікації всіх сфер суспільного життя, суто централістських тенденцій, оскільки вважали, що джерелом розвитку структур місцевої влади мають бути культурні та історичні традиції. З часом концепції регіоналізму поширились на літературу, мистецтво, різні галузі науки. У Франції XIX ст. регіоналізм був виявом думки традиціоналістського типу, яка, схвалюючи національну територіальну інтеграцію, виступала проти надмірного впливу Парижа та неприродного характеру департаментів, які, згідно з Едмондом Бьорком, роз'єднали Францію. Тому вони обстоювали повернення територіального поділу, що має глибокі історичні корені. Пізніше термін змінив своє значення, коли став використовуватися громадськими службовцями, економістами і військовими стратегами. Вони вели мову про адміністративний, економічний, військовий регіоналізм, маючи на увазі поділ держави більший, ніж на основні структури (провінції в Іспанії, Італії або Бельгії, департаменти Франції).

Загалом проекти регіоналізації протягом XX ст. набули популярності в більшості унітарних держав Європи. У Великій Британії, Нідерландах, Португалії і Греції регіоналізм так і не отримав інституційного закріплення. Регіоналізацію здійснено в Бельгії, яка в 1993 р. остаточно перетворилася на федеративну державу, а також в Італії, Іспанії і Франції. Ці країни з метою децентралізації держави запровадили політико-адміністративні структури інфранационального рівня, які стоять вище від базових органів управління і є найпоширенішими проміжними ланками. Але і в цих країнах тривалий час регіоналізм сприймався як руйнівальна доктрина. Владні еліти (республіканці у Франції під час Третьої Республіки, Франко та його прибічники в Іспанії, центральні еліти в Бельгії) розглядали регіоналізм як загрозу режимові і боролися проти нього.

Інституціональне визнання регіони отримували, починаючи із середини минулого сторіччя (наприклад, в Італії у 1947 р.), і продовжують отримувати до наших днів, але дискусії з приводу оптимального розміру регіону і регіональних структур у більшості країн європейського співтовариства набули поширення наприкінці 1980-х рр. у зв'язку зі становленням внутрішнього європейського ринку.

Італія, згідно з Конституцією 1947 р., складається з двадцяти областей, п'ять з яких мають спеціальний статус автономії. Іспанія, за Конституцією

1978 р., складається із 17 автономних областей, з яких три (женералітет Каталонія, автономна область Галісія, Країна Басків) мали особливий статус ще до прийняття Конституції. Невдовзі інші області набули статусу автономії через референдуми і вибори автономних парламентів, але перші три області так само, як Канарські острови і Валенсія, мали набагато ширші повноваження. Процес регіоналізації у Франції почався в 1972 р., коли було утворено регіональні громадські установи з обмеженими компетенціями і засобами. Закон про децентралізацію від 2 березня 1982 р. встановлює принцип їх перетворення на повноправні територіальні громади. У такий спосіб було утворено регіон Корсику, який мав особливий статус, а в 1991 р. його перетворено на територіальну громаду Корсику. У 1983 р. на основі статусу загального права, передбаченого цим законом, було утворено чотири заморські регіони, а в 1986 р. – ще двадцять. Отже, Франція складається з 25 регіонів, хоча Конституція не гарантує існування регіонів, на відміну від комун, департаментів і територій [1, с. 8 – 11]. Не всі регіональні утворення цих країн мають глибоке історичне коріння. У деяких випадках вони є відновленням провінцій чи земель, які існували до ХІХ ст., у деяких випадках сучасні кордони не збігаються з історичними, мовними або культурними.

В Україні відбулися певні позитивні зрушення у сприйнятті регіоналізму, зокрема, український дослідник В. Симоненко наполягає на тому, що слід виокремлювати два аспекти регіоналізму: історико-культурний і політичний. Перший має конструктивний характер; він пов'язаний з протистоянням таким процесам, як нівелювання місцевих традицій та знищення всіх граней між різними етнічними, субетнічними, культурними і релігійними спільнотами. Другий характеризується тяжінням до сепаратизму, руйнування державних структур [13, с. 13].

Отже, ми підійшли до категорії «сепаратизм», яку вивчали чимало дослідників. Вона, зокрема, розглядається як певна політична позиція, ставлення соціального суб'єкта до процесів, пов'язаних з автономізацією, відокремленням якоїсь частини держави [17, с. 13]; як найвища точка дезінтеграції, її перехід у фазу відкритого протистояння регіонів єдиному просторові, до повного державно-правового відокремлення [15, с. 5]; як осмислена політична практика, спрямована на відокремлення і утворення нової держави [6, с. 47]. Остаточний результат сепаратизму – сецесія – вихід (етно) регіону зі складу однієї держави з метою утворення нової або приєднання до іншої держави [11, с. 20 – 33].

Провести межу між регіоналізмом (прагненням до широкої автономії в складі держави) і сепаратизмом (повним відокремленням) часом не дуже легко. Російський дослідник С. Хенкін вважає, що сепаратистські рухи здебільшого починають політики. Для національної і регіональної еліти відокремлення від центру означає таке зростання статусу, що в їх очах воно перебиває можливі втрати від розриву минулих зв'язків. Приватизуючи місцеву власність, вони вбачають у центрі небезпечного конкурента і потенційного експропріатора. Але сепаратистські імпульси можуть виходити і з центру, коли центральна влада зацікавлена передати на місця не лише важелі управління, але й відповідальність, відволікти населення від загальнонаціональних проблем, підігріти внутрішні

регіональні суперечки і цим послабити тиск на центр [15, с. 13]. Сепаратизм має як національні, так і суто економічні корені.

З явищем сепаратизму зустрічаються навіть держави, які, на перший погляд, відрізняються високим ступенем громадської інтеграції – Франція, Італія, США. Як стверджує Альгіс Празиускас, саме явище сепаратизму нічого не говорить про масштаб та характер загроз, які він може створити, а лише свідчить про те, що суспільство зазнає труднощів із громадською інтеграцією тих чи інших частин [11, с. 21]. Він може відігравати незначну роль, не впливаючи істотно на політичну систему і характер режиму (Великобританія, Іспанія, Індія). Але дуже часто прагнення того чи іншого регіону до відокремлення розглядають як початок кінця державної єдності, використовуючи для розв'язання проблеми сепаратизму не зовсім цивілізовані методи, які часто супроводжуються кровопролиттям. Насправді сепаратисти досягають кінцевої мети дуже рідко, задовольняючись отриманням певного ступеня автономізації.

Поняття «автономізація» походить від терміна «автономія» (грец. *autonomia* – незалежність, самоврядування) – самостійність частини держави в розв'язанні внутрішніх проблем [2, с. 6], «...надання деяким частинам держави прав на самоврядування...» [7, с. 333]. Є два підходи до визначення автономії: комплексно-територіальний і національно-територіальний [5, с. 16]. Згідно з комплексно-територіальним підходом, суб'єктом автономії може бути територія, що відрізняється своїми історичними, географічними, економічними, мовно-культурними, релігійними, національно-етнічними та іншими особливостями. А відповідно до національно-територіального підходу суб'єктом автономії визнається територія, яка вирізняється лише особливостями побуту та національним складом населення. У вітчизняній літературі радянських часів у визначенні автономії національний фактор вважався провідним, бо автономія розглядалася ще як форма здійснення права націй на самовизначення. До речі, автономія як форма самовизначення гарантується міжнародним правом. Ця обставина надає можливості розглядати національну територіальну автономію не тільки як адміністративне, а й як державно-політичне утворення.

У вузькому, спеціальному розумінні цього слова автономія трактується як «... широке внутрішнє самоврядування політико-національного або національно-територіального утворення в рамках єдиної держави, що стосується не лише адміністративної, а й інших сфер життя і діяльності, а також деяких питань законодавства» [7, с. 333].

Автономія здебільшого надається окремим етнонаціональним спільнотам, які компактно проживають у межах однієї держави і відрізняються від основної маси населення мовою, культурою, релігією. В унітарній державі автономія не визнається державним утворенням, а її самостійність істотно обмежена. І це сьогодні потрібно враховувати в Україні. Таких обмежень щонайменше три. По-перше, статут і статус автономії, тобто правила, що визначають її правове становище, повноваження і порядок діяльності, розробляються, встановлюються або затверджуються центром, його загальнодержавним органом. По-друге, закони або правові акти автономії мають відповідати конституції країни та загальнодержавним законам, в іншому випадку вони скасовуються. По-третє,

владні установи автономії здійснюють свою діяльність під наглядом центру, його відповідальних органів та уповноважених на те осіб.

Саме автономія стала одним із факторів забезпечення етнополітичної стабільності таких унітарних держав, як Іспанія, Португалія, Фінляндія, Данія, Франція, Україна та ін. Мабуть, не можна погодитися з категоричними твердженнями деяких науковців про те, що автономія в складі унітарної держави – це абсурд, що це суперечить світовій практиці державотворення [3].

Поряд з автономізацією, регіоналізацією та регіоналізмом часто вживається поняття федералізації, бо регіональність є об'єктивною передумовою і для федералізму. Це категорія якісно іншого рівня, бо федералізація передбачає зміну державно-територіального устрою держави, тоді як усі інші відображають процеси, що відбуваються в межах унітарної моделі державного устрою. Спеціалізований російський енциклопедичний словник визначає федералізм як форму державності, що має такі ознаки: формування геополітичного простору держави як єдиного цілого з територіальних членів (суб'єктів) федерації; суб'єкти федерації, як правило, мають установчу владу та обмежений суверенітет; компетенція між федерацією та її суб'єктами розмежовується союзною конституцією; кожний суб'єкт має правову і судову системи, подвійне громадянство [14, с. 244]. В енциклопедії політичних наук підкреслюється, що відмінною рисою федералізму є розподіл влади щонайменше між двома рівнями органів влади і співіснування єдності та регіональної різноманітності [19, р. 228].

Федералізм здебільшого розглядається як компроміс між надзвичайною концентрацією влади і вільною конфедерацією. Принципово, що федеративна система є не ієрархічною системою децентралізації, а нецентралізованою системою, де влада розосереджена між центрами, які незалежні, але взаємодіють. Прихильники такого підходу виокремлюють такі характерні риси федерації: два рівні влади (центральна і регіональна); конституція, яка фіксує цей розподіл; наявність третейського судді, роль якого зазвичай виконує Верховний Суд; специфічні інститути і процеси для забезпечення міжурядової і політичної взаємодії; центральні інститути, які включають у себе двопалатний парламент [19, р. 229].

Європейська традиція виокремлює федеративні держави й унітарні держави з елементами федералізму – проміжні типи або підтипи, з одного боку, унітарної, з іншого – федеративної держави. Другий тип держав, у свою чергу, можна поділити на дві великі групи – спілки і консосіації [7, с. 369]. Крім того, для визначення перехідної форми між федеративною і унітарною державою Жак Зіллер використовує також термін «обласна держава» [4, с. 74], а В. Чиркін – «регіоналістська держава» [16, с. 156]. Обидва автори мали на увазі те саме – державу, що поєднує в собі різні елементи унітаризму, федералізму, автономії. Згідно з Ж. Зіллером, модель обласної держави було створено авторами іспанської Конституції 1931 р. під назвою інтегральної держави. В обласній (регіоналістській) державі існує лише конституційний устрій – устрій центральної початкової держави, і саме її конституція визначає основні особливості статусу і повноважень регіональних органів, але на основі федералістського принципу вертикального розподілу законодавчих повноважень. До країн такого типу

зараховують Іспанію, Італію, а також Бельгію до 1993 р.

У західній науці є ще один термін – передавання влади (devolution). Його часто ототожнюють із децентралізацією та автономізацією і використовують тоді, коли мова йде про унітарні держави. «При передаванні влади реалізацію основних функцій та прийняття відповідних рішень доручено спеціально створюваним на певний час і з визначеною метою органам, керівників яких призначає або обирає центральна влада. Передавання влади реалізується через створення і наділення належними повноваженнями різних комісій, штабів, представників вищих органів влади» [10, с. 299]. Передавання влади (devolution) від вищого рівня до нижчого здійснюється законодавчою і виконавчою владою. Передавання влади відрізняється від федералізму тим, що центр має владу другорядної законотворчості, тобто за ним зберігається остаточна конституційна влада, тоді як за умов федералізму повноваження органів влади центру і провінцій визначаються конституцією.

Політична мета передавання влади (devolution) – забезпечення певного ступеня самоврядування, щоб перешкодити відокремленню територій, це також гарантія децентралізації, розосередження влади, зниження рівня урядового перевантаження. Але спроби передання влади можуть виявитися безплідними через недостатню народну підтримку, як це було у Великобританії. Натомість другорядні законодавчі органи діяли багато років в Італії, Франції, Іспанії.

Отже, важливим чинником, який об'єднує процеси децентралізації, регіоналізації, регіоналізму, сепаратизму, автономізації, федералізації та інші відцентрові тенденції, є розподіл влади не тільки в центрі (що є найпопулярнішою проблемою для обговорення в Україні нині), а й між регіонами і центром.

Список використаних джерел

1. **Будзінський, Т.** Регіональні тенденції в країнах Європейської спільноти (1945 – 1992) / Т. Будзінський // Нова політика. – 1999. – № 3. – С. 8 – 14.
2. **Введение** в политологию : словарь-справочник / под. ред. В. П. Пугачева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 6.
3. **Жак, В.** Кримська автономія: державна політика чи необхідність? / В. Жак // Укр. слово. – 1995. – 1 черв.
4. **Зіллер, Ж.** Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Ж. Зіллер ; пер. з фр. В. Ховхуна. – К. : Основи, 1996. – 420 с.
5. **Корнієнко, М.** Обласна (регіональна) автономія: федералізація чи децентралізація? / М. Корнієнко // Укр. право. – 1996. – № 6. – С. 16 – 23.
6. **Магомедов, А.** Общество регионов / Арбахан Магомедов // Pro et Contra. – Весна, 1997. – С. 47 – 58.
7. **Основи** етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.
8. **Панейко, Ю.** Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. – Л. : Літопис, 2002. – 196 с.
9. **Політологічний** енциклопедичний словник : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

10. **Політологія** : навч. посіб. для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х. : Фоліо, 1998. – 735 с.
11. **Празаускас, А.** Слагаемые государственного единства / Альгис Празаускас // Pro et Contra. – Весна, 1997. – С. 20 – 33.
12. **Российский** социологический энциклопедический словарь / под общ. ред. акад. РАН Г. В. Осипова. – М. : Норма-инфра, 1998. – С. 593.
13. **Симоненко, В. К.** Регіоналізм в Україні: трагедія чи вихід з безвиходдя / В. К. Симоненко // Трибуна. – 1996. – № 5 – 6. – С. 12 – 15.
14. **Федерализм** : энциклопедический словарь. – М. : Инфра, 1997. – С. 244.
15. **Хенкин, С.** Сепаратизм в России – позади или впереди / С. Хенкин // Pro et Contra. – Весна, 1997. – С. 5 – 20.
16. **Чиркин, В. Е.** Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юристъ, 1997. – 568 с.
17. **Шульга, О. М.** Проблеми формування державної регіональної політики / О. М. Шульга // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи : міжнар. наук.-практ. конф. – К., 1995. – С. 4 – 13.
18. **Яценко, А.** Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства / А. Яценко. – Юрьевъ, 1912. – 433 с.
19. **Federalizm** // The blackwell encyclopedia of political science. – 1992. – P. 228.

Надійшла до редколегії 09.07.09